

A Nagy Háború propagandájának megítélése a magyar sajtóban

Németországban az első világháború elvesztése után széles körökben terjedt el az a vélekedés, miszerint az antant elsősorban a propaganda terén kerekedett a központi hatalmak fölé. Ez a nézet nagy szerepet játszott a „tördőféselmélet” megjelenésében, amely szerint az ellenség győzelme elsősorban annak lett volna az eredménye, hogy a demoralizált hátország népe „cserben hagyta” a fronton hősiessen küzdő hadsereget.¹ Ez a felfogás Magyarországon is megjelent.² Schwarzer Jenő ezredes 1920-ban például a *Magyar Katonai Közlöny*ben úgy vélekedett: a magyarok nem ismerték fel idejében a kérdés jelentőségét, hiszen nem értenek a képmutatáshoz, és a nemzeti jellem, „amely hirtelen fellobbanni, de éppoly gyorsan kiengesztelődni tud, irtózott minden ilyenmű szívós kitartást kívánó, de amellett mégsem gavalléros munkától.”³ Jelen tanulmányban arra keresem a választ, hogyan értékelte a magyar sajtó a propaganda szerepét a világháború éveiben. Ehhez forrásként elsősorban négy fővárosi politikai napilap – a *Budapesti Hírlap*, a *Népszava*, a *Pesti Hírlap* és a *Pesti Napló* –, valamint számos közéleti és tudományos folyóirat szolgál.⁴

A korabeli sajtóanyagban számos olyan megállapításra bukkanhatunk, amelyek alátámasztani látszanak Schwarzer ezredes idézett véleményét. „A magyar jelző a propaganda szó előtt szinte bántja az olvasó szemét, oly szokatlan”⁵ – írta például 1917-ben a *Budapesti Hírlap* szerzője. A propaganda kifejezés, főleg az első háborús években, általában ritkán fordult elő, akkor is többnyire csak az ellenséges hatalmakkal összefüggésben. A publicisták – nyilvánvaló propagandisztikus szándékkal – azt hangsú-

lyozták, hogy az öntudatos magyar állampolgárok az idegen szólamokkal nem téveszthetőek meg, még a leginkább veszélyeztetett nemzetiségiék sem. A fő veszélyforrást többnyire az oroszok által terjesztett pánszláv jelszavakban látták, ugyanakkor azzal nyugtatták az olvasókat, hogy a befolyásolási kísérletek kudarcát bizonyítja a „felvidéki rutén nép” hazafias magatartása az orosz betörések idején.⁶ Ez annak ellenére is fontos hivatkozási pontot jelentett, hogy az érintett területek sajtójában számos jelét találhatjuk a helyi közösség által érzékelt általános bizalmatlanságnak – noha Tisza István miniszterelnök 1914 novemberében a munkácsi görög katolikus püspöknek írva kifejezte elismerését a hazafias helytállásért.⁷

A budapesti sajtó a magyar közönséget igyekezett úgy lefesteni, mint amelyen, erkölcsi emelkedettségének hála, nem fog a háborús propaganda. Erre példa az Athenaeum igazgatójával 1916-ban készített interjú, amely szerint a cégnél a háború kezdetén arra számítottak, hogy az ellenséges nemzetek irodalma iránt megszűnik majd a kereslet, de ennek pont az ellenkezője történt: „A magyarság a legtökéletesebb elfogulatlanságot tanúsítja s ma épp oly mértékben vásárolja az ellenséges nemzetek irodalmának a termékeit, mint béke idején.”⁸ A propagandát viszont gyakran állították be úgy, mint a kizárólag a harctereken rosszul teljesítő nyugati hatalmak által alkalmazott „szépségtapaszt”, becstelen, kétes értékű manővert, amire a központi hatalmak egyszerűen nem szorulnak rá. „Nem kicsinyeljük az angol hadsereget. Ezt csak annak kell tenni, aki fél, mert ez magát bátoríthatja az ellenfél erejének lekicsinylésével. Német szövetségünknek és nekünk erre az ámtásra nincs szükségünk.”⁹ – írta például a *Budapesti Hírlap* 1914 augusztusában. Ez a felfogás jól harmonizált a katonai vezetés nézeteivel. Ez kiolvasható többek között abból a jelentésből, amelyet a Sajtóhadiszállás arra reagálva adott ki 1916-ban, hogy az olaszok a Monarchia állásaira repülőkről dobtak le röpiratokat.¹⁰ Eszerint „[s]em nálunk, sem szövetségeseinknél nincs megengedve az ellenség ócsárolása és ez sem katonáinknál, sem a békés polgárság körében nem talál tetszésre. Ez nem felelne meg katonáink lovagias gondolkodásmódjának. Ezzel szemben az antant sajtójában kezdettől fogva az ellenfelek legdurvább sértegetése és rágalmozása képezi a cikkek és az egész háborús irodalom alaphangját.”¹¹

Ez azonban sokkal inkább volt maga is propagandafogás, mint reális helyzetértékelés. Ha ugyanis a budapesti sajtóban azt hangoztatták, hogy az antant nagy hangsúlyt fektet a tömegbefolyásolásra, ez lehetőséget nyújtott az ellenséges népek háborús elszántságának a megkérdőjelezésére. Így például 1917 októberében a *Pesti Napló* abból a tényből, hogy a brit miniszterelnök agitációs körútra indult, azt a bizakodó következtetést vontta le, hogy a brit közvélemény nem lelkesedik a háború folytatásáért.¹² Az orgánium szerzője azonban úgy vélekedett, hogy a propaganda aligha lehet megfelelő eszköz ennek a célnak a szolgálatában: „A propagandisták a háború vajúdását injekciókkal törekszenek életben tartani, azonban a háború vajúdo szörnyetegét injekciókkal megmenteni aligha lehet, sőt a folyamatos injekcióktól a kedvelt bestia könnyen felfordulhat.”¹³ A sajtóban megjelenő cikkek tendenciája a valóságban azonban igen csak fontos volt a hadviselő államok számára, amit jól mutat a magyar kormány egyik intézkedése is: a miniszterelnöki sajtóosztály 1915 áprilisában arra figyelmeztette a helyi közigazgatás vezetőit, hogy az utóbbi időben békepárti állásfoglalások jelennek meg a sajtóban, ami a külföld szemében azt a „téves látszatot” kelti, hogy a magyar lakosság hangulata a háború ellen fordult. A kormány ezért a lapok megfelelő irányba terelését sürgette.¹⁴

A magyar sajtó – természetesen – nagyon is részt vett a hazai propagandamunkában, és egyik célpontja az ellenség, különösen Nagy-Britannia lapkiadói és újságírói voltak. A *Budapesti Hírlap* megfogalmazása szerint: „Anglia csinálta a háborút. Nem az angol nép, hanem néhány angol államférfi, akiket pokoli munkájukban nagyhatalmú és nagyhatású újságírók támogattak.”¹⁵ A fő felelőst gyakran a legismertebb brit sajtóvállalkozóban, Lord Northcliffe-ben látták. Az 1865 és 1922 között élt, ír származású brit újságíró és vállalkozó Alfred Charles William Harmsworth néven született, 1904-ben szerzett nemesi címet. A brit sajtópiacra aratott sikereit az amerikai típusú tömegsajtó meghonosításának köszönhetette, az olcsó, szenzációkban utazó tömeglapok, köztük a *Morning Post* és a *Daily Mail* térhódítása pedig egész sajtóbirodalom kiépítését tette lehetővé a számára, és később még a *Times* is megvásárolhatta.

Lord Northcliffe sajtója valóban igen erőteljesen részt vett a brit háborús propagandában.¹⁶ Ez a tény, valamint a lord pályafutása valósággal tálcan kínálta a lehetőséget a budapesti szerkesztőségeknek arra, hogy a propaganda szerepét összekapcsolják a szenzációsajtó térhódításához kapcsolódó hagyományos félelmekkel. A modern tömegmédiá megítélését ugyanis a kezdetektől befolyásolta az a félelem, hogy a sajtó sérülékenyebbé teszi a társadalmat a politikai manipuláció, a tömeghisztéria és a gazdasági manipuláció fenyegetéseivel szemben,¹⁷ így világszerte felerősödött a szenzációsajtó erkölcsi veszélyeiről szóló diskurzus.¹⁸ Ezért széles körökben túlzottan nagy befolyást tulajdonítottak az új médiumnak, mivel azt feltételezték, hogy a közönség automatikusan, bármiféle kritika nélkül elfogadja a sajtóban olvasottakat. A kor konzervatív gondolkodásában uralkodó szociológiai pesszimizmus az iparosodó, városiasodó társadalomban szociális bomlást látott, és a városi élet individualizálódását, az elszemélytelenedést, a materialista életfelfogás terjedését kárhóztatta. A konzervatívok a felemelkedő tömegmédiá szerepét döntőnek ítélték ezekben a folyamatokban, mert feltételezték, hogy elsősorban ez közvetíti az új eszméket. Úgy látták, hogy a média a nyilvánosság igényeit a lehető legalacsonyabb színvonalon elégíti ki, lerombolva ezzel a hagyományos társadalom kereteit.¹⁹

Erre jó példa a *Pesti Hírlap* 1917-es cikke, miszerint a lord fellépése fordulópont volt a brit újságcsinálás történetében, hiszen korábban az újságot gentlemanek írták gentlemaneknek, a Northcliffe-sajtót viszont „utcakölykök írják utcakölykök számára.”²⁰ A publicisták szerint a helyzetet még veszélyesebbé tette, hogy a lord lapjainak tevékenységét a központi hatalmak közvéleménye 1914 előtt hajlamos volt félvállról venni mint a bosszantó, de komolytalan „sárga sajtó” „ártalmatlan méregkeverését”. Ez viszont később alaposan megbosszulta magát, hiszen „[a] háború kitörése óta az energikus hadviselést, a mindvégig kitartást és az ádáz németgyűlöletet hirdeti Northcliffe minden lapja, még a gyermeklapok is. Northcliffe fanatikus németgyűlölete inficiálta, mérgezte meg az egész angol közvéleményt.”²¹ A *Népszava* osztozott a sajtómágnás elítélésében a polgári lapokkal: egy 1915-ös cikk – egy belga diplomata feljegyzéseinek

szövegét idézve – úgy vélte, hogy a lord tevékenysége figyelemreméltó példája a publicisztika szellemi süllyedésének, lapjaiban „a független, szabad írók kikapcsolják és a szellemi megnyilvánulás a közvélemény monopolistáinak pénzsóvár és önző kommandója alá kerül.”²²

Az olasz hadba lépés okainak keresésekor szintén gyakran került szóba a közvéleményt megtévesztő, a háború mellett a szenzációkeltés – és így a példányszámok növelése – reményében agitáló helyi sajtó szerepe: „Az izgatás mint üzlet is kifizeti magát, ezt az egész világ demagóg sajtója régóta tudja és gyakorolja. Az olasz lap olcsó és ambiciótlan; nincsenek előfizetői, akiket pedig mindenféle kisorsolásokkal, életbiztosításokkal, aranyórákkal, főnyereményekkel iparkodik fogdosni. Sorsa tehát mindennapi népszerűségétől függ.”²³

Az „uszító sajtó” fogalmát a hazai lapokban eleinte egyértelműen az antant propagandájára vonatkoztatták, a központi hatalmak – és így Magyarország – sajtójának kritikája az első háborús években viszonylag ritkán merült fel. Ennek egyik példája a *Néptanítók Lapja*, amelynek hasábjain Kemény Ferenc pedagógus 1915-ben az oktatás szempontjából vizsgálódott. Arra volt kíváncsi, hogy a háborús sajtó hogyan hat az ifjúságra. „Hónapok óta a szenzációk expresszvonatában száguldunk, miközben idegeink állandó hadiállapotban vannak” – írta. Elemzése szerint a sajtó olyan eszközökkel élt, amelyek folyamatosan emelik az olvasók ingerküszöbét, valóságos háborús nyelv alakult ki, így elveszett a higgadt és tárgyhoz illő nyelvezet, eluralkodtak az áradozó szuperlatívuszok, erős, vérben és könnyben úszó jelzők. „Az emberek – valljuk meg – minden friss lapszámot új szenzáció titkos reményében vesznek kézhez s a nap minden szakában egy-egy új fordulatot várnak” – vélte, amire a sajtó szerinte tudatosan rájátszott, gyakran kiszínezve a beszámolókat. Kemény e folyamatokat igen károsnak ítélte, ezért örömmel számolt be arról, hogy egyfajta ellenáramlat jelentkezett, Németországban például mozgalom indult meg az ellenséges nemzetek írásban vagy képben való kigúnyolása ellen. Ezért ő maga is úgy vélte, elejét kell venni annak, hogy az ifjúság szellemét „a rút ösztönök kerítsék hatalmukba és hogy ízlésük betegesen szomjazza az erősebb igereket, az újabb szenzációkat”.²⁴

Az ellenséges propaganda szerepének felnagyítása viszont hamarosan nemkívánatos mellékhatásokkal járt az újságírók és a sajtóvállalkozások számára, hiszen olyan nézetek megjelenéséhez is elvezetett, amelyek elsősorban magát a sajtót tartották felelősnek a Nagy Háború kitöréséért. Benda Jenő 1917-ben a *Huszedik Század* hasábjain úgy vélte: „az antant és a központi hatalmak közvéleménye, a radikálisok és a reakcionáriusok, a szocialisták és a klerikálisok legsűrűbben és legszívesebben vádolják a sajtót. A másik ország és a másik világnézet sajtóját, természetesen.”²⁵ Az osztrák keresztényszocialista újságíró, a jobboldali radikális Joseph Eberle például egy Budapesten tartott előadásában antiszemita érveléssel bizonygatta azt a feltevését, miszerint a sajtó főleg az izraelita nagytőke kezében van, annak érdekeit szolgálja, az általa hirdetett „pöre materializmus” pedig éles ellentétben áll a keresztény idealizmussal. Úgy vélte, hogy a kapitalista sajtó szelleme játszotta a „legnagyobb szerepet” a világháború előidézésében, amelynek „végső, legmélyebben fekvő oka a modern világ elszakadása Istentől, örök életbe vetett hitünk megcsappanása és a mammonizmus korlátlan uralma”. Mondandójának legfontosabb eleme, hogy a békét csak úgy lehet megteremteni, ha a kapitalista sajtót megfosztják befolyásától. Eberle ezért arra hívta fel budapesti hallgatóságát, hogy a „nép védelmére” teremtsenek keresztény sajtót, amely „a gazdasági törekvéseket és eszméket ismét összhangba hozza a kultúra és a vallás nagy gondolataival”.²⁶ E gondolkör jegyében jött létre 1918-ban a jezsuita Bangha Béla vezetésével a Központi Sajtóvállalat, amely keresztény politikai napilapok kiadására tett kísérletet.²⁷ A szociáldemokraták lapja, a *Népszava* időről időre szintén a tőkés sajtóvállalkozók felelősségét firtatta, ráadásul nem csupán Northcliffe, hanem a magyar sajtómágnások: Vészi József és a Légrádyak szerepét is kárhoztatva.²⁸ A szociáldemokraták politikusa, Latinca Sándor 1818-ban egy röpiratban egyenesen a „kapitalista és nacionalista” sajtótermékeket tette felelőssé a háború kirobbantásáért, és a proletárokat a „szennyess” lapokkal szembeni fellépésre ösztönözte;²⁹ Szabó Ervin pedig – Jászi Oszkár szerint – a „zsidó kapitalista sajtómonopólium” megtörését tartotta volna szükségesnek.³⁰

Az ilyen típusú vélekedésekkel szemben A *Budapesti Hírlap* egyik publicistája már 1915-ben megállapította: „A politikusok az igazi bűnösök. Igaz, hogy könnyen találunk cinkos- és segítőtársakat a hírlapírók között, de ők dirigálnak.” Arra figyelmeztetett, hogy a háború után – a közvélemény aktuális óhajait kiszolgálva – ugyanazok a politikusok fogják a lehangosabban követelni a sajtószabadság megszigorítását, akik 1914 előtt a leginkább visszaéltek vele.³¹ A pacifisták felvetései kapcsán hasonló nézeteket képviselt a *Huszadik Században* a szocialista Rónai Zoltán, aki hangsúlyozta, hogy a háború kitörésének nem oka, de erős élesztője volt az „uszító sajtó”. A pacifisták az újságírók beható tudományos képzését, képesítés-előírását, fegyelmi bíraskodást, kari szervezet kiépítését kívánták, hogy emelhető legyen a sajtó színvonala. Rónai szerint azonban a sajtó megrendszabályozása nem viszi előre a béke ügyét, hiszen azon a téves feltevésen alapul, hogy csak műveletlen emberek uszítanak a többi nemzet ellen. Ő viszont úgy vélte, hogy valójában mindenhol az értelmiség érdekei és érzelmei fűződnek legerősebben a nemzeti gondolathoz – az értelmiség uralma nem jelenti az értelem uralmát. Azt a pacifista elképzelést is naivnak tartotta, miszerint meg kell törni a tőkétől való függést, csak pártok adhassanak ki újságokat, magánvállalatok ne. „Végső elemzésben az ilyfajta sajtószabályozók szeme előtt egy felvilágosodott, jóakarátú cenzúra lebeg, amely azonban nem az uralmon levők, hanem az uralomra törekvők érdekében befolyásolja a sajtó működését. Ezek az urak nem veszik észre, hogy a háborús sajtó jelentős részben a háborús állam eszköze s ugyanettől az államtól várják azt a gyengéd nyomást, amely az uszító sajtót pacifista irányba terelje” – vélekedett. Ő inkább abból az alapgondolatból indult ki, hogy „a háborúra uszító sajtó nem tud hatást kifejteni, ha nincsenek uszítható tömegek”. A béke fő eszköze ezért szerinte a néptömegek alapos oktatása, a propagandával szembeni felvértezése.³²

A sajtóban idővel megjelentek a propaganda mindennapi működését ismertető cikkek is, amelyek természetesen az ellenséges nemzetek gyakorlatának „leleplezését” tűzték ki célul. A *Pesti Napló* 1916-ban számolt be arról, hogy a franciák sajtóközpontot hoztak létre Párizsban, amely vidéki és külföldi fiókokkal is rendelkezett. Ez óriási mennyiségű pro-

pagandaanyagot készít, például a „németországi internáltaktól érkező” leveleket a valóságban legtöbbször itt írják, és külön szekció találja ki az álhíreket a német zavargásokról. A központ erejét az adja, hogy anyagait a francia lapok kötelesek közölni, még akkor is, ha tartalmukat nem ítélik megfelelőnek: „A lapok néha fel is lázadnak a fantasztikus mesék ellen és érzik, hogy szavahihetőségük mélyen meg van alázva azáltal, hogy ilyen ponyvaregényekhez hasonló történeteket kell a közönség elé tárniok, de nem tehetnek semmit, mert alapegzisztenciájuk az a pauszálé és szubvenció, melyet a kormánytól kapnak.”³³

Időnként arról is beszámoltak, hogy a franciák hogyan befolyásolták a külföldi sajtót. A *Pesti Hírlap* berlini hírekre hivatkozva írt a francia külügyminisztérium propaganda-teáiról, amelyeket minden szombat délután tartottak a szövetséges és semleges országok újságírói számára. Itt a kedélyes vendéglátás és a párizsi közéleti hírességek meghívása adta a vonzerőt, amit a szervezők propagandabrosúrák osztogatására és álhírek elhíntésére használtak fel.³⁴

Az intézményrendszer mellett a hivatalos szervek tájékoztatáspolitikai stratégiájáról is szót ejtettek. A *Budapesti Hírlap* 1915 októberében az olasz államot ítélte rossz példának. Az idézett olasz lapok szerint a szocialisták aknamunkájának következtében az országban elterjedtek a leghihetlenebb álhírek, amelyek a hivatalos információk elégtelensége, megbízhatatlansága miatt találtak hitelre. A *Sera* szerint a legfőbb olasz lapok elkövették azt a hibát, hogy az antant kudarcát az utolsó pillanatig valószínűtlennek tüntették fel. A *Budapesti Hírlap* publicistája ennek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a rémhírek hatástalanítása érdekében a népnek meg kell mondani az igazat akkor is, ha fájdalmas: „a rózsás hírek elhamarkodott közlése nem mindig válik a háborús propaganda javára. A népet az események lefolyásáról kínos pontossággal kellene tájékoztatni és a sajtónak az a fő feladata, hogy a népet figyelmeztesse arra, hogy egyes események nem döntenek el a háborút.”³⁵

A követendő mintát ugyanez az orgánus a brit kormányban látta, amely naponta nyilvánosságra hozta, hány katonája esett el. Ezzel ugyanis tudtára adta saját szövetségeseinek, hogy Anglia is vérzik, és „nemcsak franciák

és oroszok végzik Anglia dolgait.”³⁶ Azt is ügyes húzásnak ítélte, hogy a britek elhíresztelték: a háború akár húsz évig is eltarthat, ők mindenre felkészültek. „Azt hittük, meg akartak bennünket ijeszteni, vagy magukat és egymást bátorítani. Ez is lehet az ok, de a főbb bizonyára a semlegesek megijesztése vagy csábítgatása.”³⁷

A háború vége felé közeledve a magyar propaganda kérdése egyre kevésbé számított olyan tabunak, mint a kezdeti években, sőt, egyfajta válságtudat jelent meg a propaganda, illetve a külföld tájékoztatásának kérdése kapcsán. Ez egyrészt Németország befolyásának erősödésével magyarázható, ami annak a lehetőségét is felvethette, hogy a háború esetleges megnyerése után Ausztria–Magyarország minden korábbinál jobban ki lesz szolgáltatva szövetségésének. Sokan kezdtek el úgy vélekedni, hogy a magyarok nem tettek eleget azért, hogy saját nemzeti érdekeiket megismeressék a külfölddel, elsősorban Németországgal. Ezt a nézetet képviselte például Révai Mór 1917-ben megjelent, *A magyarság ügye a külföldön* című könyve. Ezt ismertetve 1918-ban a *Katolikus Szemle* szerzője önkritikára hívta fel a közélet szereplőit: „Eszméljünk rá arra a szégyenletes helyzetre, hogy mindaz, amit a németek Magyarországról tudnak, eddig kizárólag Bécsen át jutott hozzájuk. Keresnünk kell a közvetlen kapcsolatot.” Úgy vélte, hogy a magyarellenes propagandairódalom különös erővel kapott lábra Németországban.³⁸ Ez nem is volt alaptalan, hiszen a németek – miután a brit tengeri blokád miatt nehezen jutottak élelmiszerhez – nagyban függtek a magyar szállításoktól, a budapesti kormány pedig természetesen elsősorban a saját nemzeti igényeket igyekezett kielégíteni. Ez a helyzet pedig kódolta a konfliktusokat.³⁹ A háború vége felé közeledve ugyanakkor a magyar sajtóban is megjelenhettek olyan nézetek, amelyek pacifista éllel támadták a német propagandát.

1917 októberében például a befolyásos szociáldemokrata újságíró, Göndör Ferenc a *Népszavában* leleplező cikket írt arról, hogy a Budapesten is terjeszkedő német sajtóvállalkozás, a Deutsche Lichtbild-Gesellschaft mögött valójában a Krupp-gyár és a többi nagy hadiüzem áll, és pontos információi vannak arról, hogy a magyar lapok a háborúval és a németekkel szemben milyen magatartást tanúsítanak. A vállalkozás állítólag

kétmillió márkát szánt a magyar sajtó befolyásolására. Göndör ennek alapján kijelentette: ha „akadna hang a magyar sajtóban, amely annexiót emleget és a háború folytatására uszít, akkor kénytelenek lennénk összefüggést keresni az uszító hang és a német márka között”. Hangot adott azon reményének is, hogy a hazafias magyar lapok tiltakozni fognak a német militaristák befolyása ellen, ami ellen a német közvélemény józan, békepárti része is harcol.⁴⁰

Ennél jóval komolyabb fenyegetettségérzés kiváltására volt alkalmas az antant propagandájának megélénkülése, amit 1918 februárjában az a hír tett igazán kézzel foghatóvá, hogy lord Northcliffe elfogadta a brit kormánytól az ellenséges országokban folytatandó propaganda hivatalának igazgatói állását. Erről a magyar közvélemény is azonnal értesült.⁴¹ A döntést a brit politikában nem övezte általános egyetértés: az alsóházban például a liberális Herbert Samuel nehezményezte a kinevezést. Ő ugyanis balgaságnak tartotta nyíltan tudatni, hogy Anglia erősíteni kívánja propagandáját Németországban és Ausztria–Magyarországon, de különösen azt ítélte el, hogy ezzel a vegyes megítélésű sajtómágnást bízták meg.⁴² A szakirodalom viszont ma már úgy látja, hogy a kinevezés már önmagában véve is erőteljes és hatékony propagandaakció volt, hiszen Northcliffe sajátos imázsa miatt a hír alkalmas volt arra, hogy a központi hatalmak közvéleményét demoralizálja, és növelje a propagandával kapcsolatos paranoiát.⁴³

1918 nyarára az ellenséges propaganda veszélyei valóban egyre kézzel foghatóbbakká váltak. A kortársak úgy érzékelték, hogy az antant fizetett ügynökei révén a legképtelenebb híreket terjeszti, például az olasz származású Zita királynéről, akiről azt suttogták, hogy elárulta az osztrák hadműveleti terveket az olaszoknak. Az álhírek mozgósították a Monarchia propagandistáit is, Bécsben tiltakozó népgyűlést tartottak, a magyar parlamentben pedig a helyzet tisztázását lehetővé tévő interpelláció hangzott el.⁴⁴ A sajtó kommentárjaiban egyre inkább tetten érhető egyfajta morális pánik. Ez a jelenség a leggyakrabban a társadalmi változások feletti ellenőrzés elvesztésére vagy a státusvesztésre adott ideges reakcióként születik meg, és akkor következik be, ha egy csoport egy adott társadalom idealizált rendjét (hagyományos, alapvető értékrendszerét, konstruált, konszenzu-

ális valóságát) fenyegető veszélyként tudatosul egy közösség tagjaiban.⁴⁵ A liberális *Pesti Hírlap* szerzőjének véleménye 1918 júliusából például egyes elemeiben szinte megelőlegezi a tördőféslegendát: „mialatt a frontokon harcolunk, [az ellenség] kémhálózatával és ügynökeivel meg akarja ingatni uralkodócsaládunkban való hitünket [...] olyan erkölcsi káoszt akar előidézni, mely aztán a frontokon is kihat.” A szerző a fő felelőst természetesen Northcliffe személyében látta, és azt sürgette, hogy a kormány végre radikális eszközökkel szálljon szembe az antant propagandájával, a magyarság pedig a lord számára is jól hallhatóan bélyegezze meg a „kútmérgezési kísérletet”. Ha ez elmarad, teljesülhet a britek célja: sikeresen egymás ellen fordíthatják a Monarchia különböző népeit és társadalmi osztályait, illetve a teljes társadalmat és a dinasztiát, hogy végül „a cári birodalomnak utánarohadjon Ausztria és Magyarország is”.⁴⁶

A paranoia még erősebben érezhető a jezsuita Bangha Béla szellemi vezetése alatt álló *Magyar Kultúra* című folyóiratban. Ennek egyik szerzője 1918 nyarán már – a sajtó általános megvesztegethetőségére vonatkozó előítéletekre alapozva – arról írt, hogy Northcliffe-nek Magyarországon „csak akarnia kell és minden pillanatban szerezhethet lapot is, embert is közvéleményünk megrontására, háborús ellenállásunk megbénítására”.⁴⁷

A fizikai veszélyeztetettség megtapasztalása még tovább rontott a helyzeten. 1918 augusztusában nyolc olasz repülő érte el Bécset, és röplapok tömegét zúdította a császárvárosra. A helybeliek „nem tudták elhinni, nem akarták lehetségesnek tartani az ellenség bravúros merészségét”. A repülők két német és egy olasz nyelvű röplapot szórtak ki, az egyik arról szólt, hogy ha akarnák, bombázhatnák is a várost, ők azonban csak a szabadság szellemének üzenetét hozzák magukkal, a háború folytatása pedig öngyilkosság lenne a bécsieknek. A *Pesti Hírlap* kommentárja erre az üzenetre a magyar sajtóban 1914 óta megszokott ellenpropaganda szólamaival felelt, arról írva, hogy pánikra semmi ok, az olaszok a harctéri sikertelenség ellensúlyozására folyamodtak ehhez a „reklámizú” lépéshez.⁴⁸

A propaganda jelentősége a vizsgált sajtótermékekben csak lassan vált fontos témává. Az első háborús években a propaganda fogalmát általában úgy értelmezték, mint az antant országainak kísérletét viszonylagosan rossznak ítélt harctéri pozícióiknak a reklám eszközeivel való javítására. Kritikájukat gyakran összekötötték a szenzációsajtó erkölcsi elvekre alapozó elítélésével, amelyhez jól hasznosítható ellenségképet jelentett Northcliffe lord személye. Bár – gyakran német lapok cikkeit átvéve – viszonylagos rendszerességgel foglalkoztak az ellenséges propaganda működésével, szervezetével, hatásmechanizmusával (amivel maguk is hozzájárultak az ellenpropaganda tevékenységéhez), csak töredékes képet adhattak olvasóiknak.

Egyes kortársak úgy vélték, hogy a magyar sajtó háborús propagandája visszafogottabb volt, mint az antanthatalmaké. 1917-ben a *Huszádik Század* publicistája arról írt, hogy ez nem pusztán véletlen, a sajtó felkészületlenségének vagy esetleg a „lovagias nemzeti jellemnek” a kifejeződése, hanem politikai törvényszerűség: minél nagyobb egy országban a közvélemény hatalma, annál hazugabb a sajtó nagy átlaga. Hangsúlyozta, hogy általában véve rossz a véleménye a magyar sajtóról, „De minden elfogulatlan szemlélőnek meg kell azért állapítania, hogy az aljasságnak és eldurvulásnak az a foka, amely például a *Matin*ben és *Daily Mail*ben elborzasztja az olvasót, nálunk mégiscsak ismeretlen.” Ennek oka, hogy náluk nagyobb a politika és demokrácia fejlettsége. „A háború szempontjából ugyanis nem közömbös a francia és angol politikusokra nézve, mit gondolnak a nagy tömegek [...] Ezeket a tömegeket nem lehet az alávetés, fegyelem és engedelmesség pusztán pórázán mozgatni és vezetni.”⁴⁹

Ez az értelmezés viszont a későbbiekben háttérbe szorult. Közvetlenül a világháború elvesztése után Magyarországon inkább azon álláspont vált uralkodóvá, amely abszolutizálta a propaganda jelentőségét, és a brit sajtót, Northcliffe lordot, valamint – rájátszva a közvéleményben uralkodó indulatokra – a hazai sajtó egy részét tette meg bűnbaknak a Monarchia háborús összeomlásáért. 1918 novembere után a vereség kiváltotta harag sokak fejében összekapcsolódott a létfeltételek folyamatos romlása miatti frusztrációval, és a bűnbakot kereső csoportok kényelmes célpontot találtak maguknak az újságírásban. 1919 januárjában az újságírók klubja, az

Otthon Kör előtt fiatal tisztek tüntetést rendeztek a fővárosi sajtó egyik legbefolyásosabb orgánuma, *Az Est* ellen. A tüntetők azt nehezményezték, hogy a szerkesztőség nem foglalt állást a „lerongyolódott tisztek” támogatása mellett, noha a lap milliókat nyert a világháborún. A tiltakozók ezután a szerkesztőségbe mentek, és „a lap saját balkonjairól hirdették ki, hogy az újságot elégetik, bojkottálják, nem veszik a kezükbe, mert az az újság kergette őket a háborúba”.⁵⁰ Még rosszabbul járt a *Pesti Hírlap* szerkesztősége, amelyet január 23-án a kommunisták által befolyásolt tömeg szállt meg és fosztott ki, miután a lap állást foglalt a munkanélküliek állami segélyezése ellen. Február 20-án a kommunisták a *Népszava* központját támadták meg. A katolikus lapokat nyomtató Apostol nyomdát egy száz–százötven fős társaság verte szét és rabolta ki, amit a rendőrség nem tudott megakadályozni.⁵¹

A propaganda megítélése tehát alaposan átalakult: a világháború után már olyan eszközt láttak benne, ami hatékonyabb a legmodernebb fegyvereknél is. Ahogy a *Budapesti Hírlap* írta 1920 szeptemberében: „Mennyivel kevesebbe került a propaganda, mint a hadakozás fegyverrel... és mégis mennyivel nagyobb volt a hatása! Mily nagy tanulság rejlik ebben is: a szó és a nyomtatvány ereje mennyire felülmúlja a leggyilkosabb szerszámokat is, ha népek megöléséről van szó.”⁵²

JEGYZETEK

- 1 LÉNÁRT András, *Újrahasznosított propaganda. Az első világháború tanulságainak beépülése a politikai praxisba*, Jel-Kép, 2016. 1. sz., 14; SIPOS Balázs, *Az első világháború médiabátásai*, Médiakutató, 2010/1 Tavasz, 103–108.
- 2 KLESTENITZ Tibor, *A tördőfés és az újságírók. Sajtóellenesség a keresztény-nemzeti kurzus éveiben, 1919–1922*, Médiakutató, 2010/2 Nyár, 85–99.
- 3 SCHWARZER Jenő, *Az ellenséges propaganda és annak következményei Magyarországon*, Magyar Katonai Közlöny, 8(1920), 146.
- 4 Az itt leírtak egyes részkérdéseit bővebben is kifejtettem a következő tanulmányban: KLESTENITZ Tibor, *A nagy háború propagandája és a magyar sajtó*, In *Medias Res*, 2015, 2. sz., 392–410.
- 5 G. GY., *Magyar propaganda*, Budapesti Hírlap, 1917. február 19., 1.
- 6 *Hazaifias rutének kitiűntetése*, Budapesti Hírlap, 1915. március 13., 9.

- 7 *Miniszterelnöki elismerés*, Görög Katolikus Szemle, 1914. november 8., 1. Ennek ellenére például Ungváron sokan hitelt adtak annak az álhírnek, miszerint a székesegyház tornyából fényjelzéseket küldtek volna az oroszoknak, noha a front ekkor több mint 70 kilométerre húzódtott a várostól. A *Görög Katolikus Szemle* publicistája elkeseredetten állapította meg: Tisza elismerésének dacára még mindig sokan „saját honfitársaikban nem bízva, árulót keresnek mindenkiiben, aki görögkatolikus hiten imádjá az Istent”. *Kéme a székesegyház tornyában*, Görög Katolikus Szemle, 1914. november 29., 3
- 8 FRÁTER Aladár, *Az irodalom műhelyeiben*, Budapesti Hírlap, 1916. január 9., 9.
- 9 *A perfid Albion a háborúban*, Budapesti Hírlap, 1914. augusztus 27., 7.
- 10 A szervezetről részletesen lásd: BALLA Tibor, *Az osztrák–magyar sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban*, Hadtörténelmi Közlemények, 2005, 1–2. sz., 141–151.
- 11 *Röpirat-harc*, Népszava, 1916. július 12., 4.
- 12 Pesti Napló, 1917. október 25., 7.
- 13 *A háborús és békepártok küzdelme Angliában*, Pesti Napló, 1916. december 6., 8.
- 14 *A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989*, szerk. PAÁL Vince, Bp., Wolters Kluwer, 2015, 28.
- 15 *Northcliffe lord műhelyéből*, Budapesti Hírlap, 1917. január 14., 5.
- 16 Hamilton FYFE, *Northcliffe – an intimate biography*, London, George Allen & Unwin Ltd., 1930, 175.
- 17 CSÁSZI Lajos, *A média rítusai. A kommunikáció neodurkheimi elmélete*, Bp., Osiris, MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 2002, 85; Frederic BARBIER, Catherine BERTHO LAVENIR, *A média története Diderot-tól az internetig*, Bp., Osiris, 2004, 148.
- 18 Axel SCHILDT, *Das Jahrhundert der Massenmedien. Ansichten zu einer künftigen Geschichte der Öffentlichkeit*, Geschichte und Gesellschaft, 2001/2, 190.
- 19 Garth JOWETT, Victoria O'DONNELL, *Propaganda and persuasion*, London–New Delhi, Sage, 1992, 82–83.
- 20 *Háborús fejek*. *Northcliffe*, Pesti Hírlap, 1917. január 21., 33–34. A szöveg, bár ezt a cikk nem jelezte, a következő kiadványon alapult: Sil VARA, *Englische Staatsmänner*, Berlin, Ullstein&Co., 1916. Az álnév Silberer Gézát, a *Neue Freie Presse*, újságíróját takarta.
- 21 *Lord Northcliffe*, Pesti Napló, 1917. november 28., 6.
- 22 *Az uszító sajtó*, Népszava, 1915. augusztus 14., 1–2.
- 23 Alfa, *Följegyzések. Az olasz lélek*, Budapesti Hírlap, 1915. május 20., 8–9.
- 24 KEMÉNY Ferenc, *Erős hatások*, Néptanítók Lapja, 1915. március 4., 2–3.
- 25 BENDA Jenő, *Az uszító sajtó*, Huszadik Század, 1917/2, 297.
- 26 *A sajtókérdés a világháború fényében. Dr. Eberle József előadása a Katolikus Sajtóegyesület fővárosi Hölgybizottságának január 7-iki műsoros ünnepélyén*, Magyar Kultúra, 1917, 50–56.
- 27 KLESTENITZ Tibor, „Hódító katolicizmus.” *Az első világháború és a katolikus sajtó fejlődése Magyarországon*, Vigilia, 2015/5, 348–349.
- 28 *Mi okozta a nemzetközi nyugtalanságot?*, Népszava, 1917. január 20., 2.
- 29 LATINCA Sándor, *Háború az uszító sajtó ellen*, Bp., Pallas, 1918, 8, 22.
- 30 JÁSZI Oszkár, *Szabó Ervin és életútja* = SZABÓ Ervin, *Társadalom és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban*, Bp., Népszava Könyvkiadó, é. n., 21.
- 31 ALFA, *A sajtó-kórus*, Budapesti Hírlap, 1915. november 14., 2.
- 32 RÓNAI Zoltán, *A modern sajtó és a háború veszedelme*, Huszadik Század, 1916, 1. sz., 63–65.
- 33 CZOBOR Péter, *Hazugsági sajtóközpont Párisban*, Pesti Napló, 1916. július 2., 13.

- 34 *A propaganda-teák*, Pesti Hírlap, 1915. május 28., 12.
 35 *Olasz siránkozás*, Budapesti Hírlap, 1916. december 24., 5.
 36 Ez a központi hatalmak angolelles propagandájának semlegesítése szempontjából is fontos lehetett. KLESTENITZ Tibor, *Nagy-Britannia képe a központi hatalmak propagandájában a háború első éveiben*, Jel-Kép, 2016/1, 61–70.
 37 ALFA, *Följegyzések. Az olasz lélek*, Budapesti Hírlap, 1915. május 20., 8–9.
 38 R. E., *Révai Mór: A magyarság ügye a külföldön*, Katolikus Szemle, 1917/9, 853.
 39 Erről részletesen lásd BIHARI Péter, *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*, Bp., Napvilág, 2008. A Horthy-féle Nemzeti Hadsereg nézőpontját képviselő Schwarzer Jenő ezredes 1920-ban úgy látta, hogy a német–magyar szövetség megbontása is az antant propagandájának eredménye volt. SCHWARZER, *i. m.*, 161.
 40 GÖNDÖR Ferenc, *A német háborús uszítók Budapesten*, Népszava, 1917. október 7., 3.
 41 *Northcliffé lord új állása*, Budapesti Hírlap, 1918. február 17., 3.
 42 *Támadások az angol alsóházban Northcliffé ellen*, Pesti Hírlap, 1918. március 10., 4.
 43 Mark CORNWALL, *The undermining of Austria–Hungary. The battle for Hearts and Minds*, London, Macmillan Press, 2010, 174.
 44 *Konkolyhíntés*, Budapesti Hírlap, 1918. július 3., 5.
 45 KITZINGER Dávid, *A morális pánik elmélete*, Replika, 2000/6, 23–27.
 46 *A mētely*, Pesti Hírlap, 1918. július 3., 1.
 47 KMOSKÓ Mihály, *Lord Northcliffé és a „modern sajtószabadság”*, Magyar Kultúra, 1918, II, 7.
 48 *Nyolc olasz repülő Bécs felett*, Pesti Hírlap, 1918. augusztus 10., 3.
 49 K. ZS., *Sajtóproblémák*, Huszadik Század, 1917/1, 255.
 50 *260 koronát kért öt sorért Az Est a nyomorgó tartalékosoktól*, Pesti Futár, 1919. január 10.
 51 *Szétrombolták az „Apostol nyomdát”*, Alkotmány, 1919. február 20.
 52 *Crewe House titkai*, Budapesti Hírlap, 1920. szeptember 17., 4.